

DOI: 10.18372/2415-8151.17.14348
УДК 655.24

Павельчак Галина Іванівна¹

асистент

Українська академія друкарства, м. Львів

E-mail: halynapavelchak@gmail.com

ОРНАМЕНТАЛЬНІСТЬ, ЯК ХУДОЖНІЙ ОБРАЗ СКОРОПISУ В НАЦІОНАЛЬНІЙ КУЛЬТУРІ БАРОККО

Анотація: у статті розглядаються пластичні сторони скорописного письма, яке відноситься до розквіту українського бароко, а саме визначний і стильовий зріз часу, де українська культура підноситься на один з найвищих щаблів розвитку.

Український скоропис досліджується на історичному палеографічному підґрунті відомими українськими діячами, мистецтвознавцями та шрифтовиками, але про його художні особливості та пластичні можливості майже не згадується.

Розглядається розвиток та формування графем протягом певного періоду та їх відмінні ознаки. Виділяються основні формотворчі елементи, які визначають художньо-пластичні властивості українського скоропису, виконують одночасно функцію конструктивних знакових графем і декоративно-оздоблювальних аксесуарів. Шрифт не тільки читають – шрифт сприймають як зоровий образ і у цьому естетичне значення шрифту, споріднене з графікою і живописом: формальні закони декоративної побудови зображення діють подібно до законів орнаментального мистецтва у шрифті. Геометрична морфологія шрифтових знаків і формотворчих орієнтирів не використовує елементарні форми, а виключно складні, які тяжіють до природніх біонічних структуроутворень, відбувається активне освоєння аркушевого простору, а рясна декоративність письма затьмарює сам зміст. І це є однією з найважливіших ознак барокового орнаменту. Побудова художньо-цілісної орнаментально-шрифтової композиції, полегшується тим, що шрифт і орнамент несуть двовимірний площинний характер і пропонують зрозумілу ритмічну організацію.

---

¹ © Павельчак Г.І.

Описано пластичні сторони скорописного письма на основі історичних зразків. Орнаментальність простежується у вишуканості стилю, декоративності обробки аркуша, оптимістичній ритміці і свободі володіння інструментом та підлягає самому активному впливу індивідуальної «руки писаря».

Ключові слова: скоропис, українське бароко, формотворчі елементи, орнамент, пластичні властивості, графема, українська культура, композиція, почерк, літери, аркуш, письмо.

Постановка проблеми. В період бароко, визначний історичний і стильовий зріз часу, українська культура підноситься на один з найвищих щаблів розвитку. І якщо ми знаходимо вияв національного мистецтва бароко переважно в архітектурі, скульптурі, малярстві, то українське письмо того часу – все ще є досі частково білою плямою в історії української культури. Але – це час найвищого розквіту українського скоропису, який органічно вписався в простір культури бароко, і саме йому по праву належить чільне місце серед пластичних мистецтв українського бароко. Річ у тім, що шрифт не тільки читають – шрифт сприймають як зоровий образ. У цьому естетичне значення шрифту, споріднене з графікою і живописом: формальні закони декоративної побудови зображення діють подібно до законів орнаментального мистецтва у шрифті. І саме однією з художніх сторін скоропису є орнаментальність. Вона простежується у вишуканості стилю, декоративності обробки аркуша, оптимістичній ритміці і свободі володіння інструментом та підлягає самому активному впливу індивідуальної «руки писаря».

Аналіз останніх досліджень та публікацій. У своїх публікаціях які вийшли майже в один і той самий час в журналі «Український світ», шрифтовик Віталій Мітченко наголошує в загальному про незначне приділення уваги взагалі майже всім кириличним шрифтам. Також він аналізує каліграфію, як пластичне мистецтво в просторі національної культури [1]. Приділяється його увага і скорописному письму, але акцентує він увагу більше на формотворчих елементах скоропису [2]. І це є в значній мірі велике досягнення на даний час.

Історичні форми шрифтів, порядок їх виконання разом з рекомендаціями для створення рукописних шрифтів та володіння різноманітними інструментами з письма, конкретно аналізує Таранов М.М. у своїй книзі «Рукописний шрифт» [3].

Панашенко В.В. У своїй «Палеографії українського скоропису другої пол. XVII ст. На матеріалах Лівобережної України» досліджує український скоропис 17 ст. з палеографічної точки зору, а саме сукупність органічно пов'язаних і взаємообумовлених елементів зовнішньої форми рукописних текстів та характеризує формотворчі скорописні елементи, її періодична зміна розвитку відкриває пластичні сторони скоропису [4].

Український дослідник Макаров А.М. у своїй книзі «Світло українського бароко» виходить за межі звичних проблем мистецтвознавства та аналізує музичні, поетичні, малярські твори, філософські трактати та архітектурні ансамблі барокової культури 17 – 18, як виразники особливого стану душі і стилю мислення [5].

Український скоропис є досліджений тільки частково на палеографічному підґрунті, а про його художні особливості та пластичні можливості досі не описано.

Мета. Метою досліджувальної роботи є аналіз скоропису як орнаментальної форми, дослідження елементів барочного орнаменту у скорописі та взаємозв'язку орнаменту і шрифту, використовуючи принцип історизму, методи системності, порівняльного та мистецтвознавчого аналізу.

Основна частина. За художньою пластикою та синтезом з іншими видами образотворчого мистецтва і архітектури аналогів українському скоропису немає. Європейська каліграфія розмірена більш метрично, стриманіше; на площині аркуша відсутній ефект глибинності. Навіть у російському скоропису цього періоду манера письма, яка побудована переважно на застосуванні окремих виносних літер, виглядає нерівною, більш пульсуючою.

Елементи скоропису зустрічаються вже в рукописах XI ст., але як вид письма він склався в кінці XIV — на початку XV ст. Поява і поширення скоропису пов'язані із використанням

писемності в ділових, господарських, адміністративних, дипломатичних цілях. Скоропис характеризується безперервним рухом пера і яскраво вираженими виносними елементами. Букви дрібні округлі. Писався шрифтом пташиними перами, що дозволяло робити плавні потовщення та декоративні розчерки.

Каманін, один із найбільших знавців української палеографії, поділив історію розвитку українського шрифту на три періоди [6]. Для письма першого періоду, кінця XV – початку XVI ст., прийнято термін «уставний скоропис» – запропонував його І.І. Срезневський, інший великий фахівець у галузі палеографії. Скоропис XV ст. за своїми графічними особливостями дуже близький до півуставу, але виглядає більш швидким завдяки подовженню деяких штрихів і сполучних елементів букв. Другий період – друга половина XVI ст. – був перехідним до справжнього декоративного стилю рукописного шрифту. Він характеризується тенденцією до злитого написання слів: значна нахиленість літер, загинання кінців літер праворуч, кінець однієї літери більше зближується з початком наступної.

Рис.1. Поєднання літер у слові — горизонтальні лігатури, вертикальні лігатури — винесення літер над рядок і написання окремих слів з їхньою допомогою.

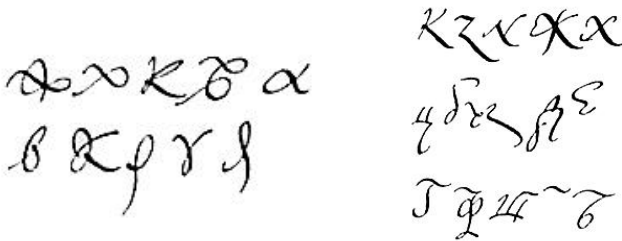
Але справжня сув'язь іще виробляється. Частішає винесення окремих літер угору, над рядок. Найвищого розквіту мистецтво українського скоропису досягло наприкінці XVI – в середині XVIII ст. Шрифтова культура органічно вписалася в простір культури бароко. Естетика рукописного шрифту гармонійно поєднується з графікою і живописом, вона базується на єдиних формотворчих принципах. Наочні зразки документів того часу свідчать про високу естетику рукописної шрифтової форми, коли декоративна композиція аркуша набуває абсолютної досконалості.

Проблема дослідження українського скоропису має дві сторони – графічну і стилістичну. Основними формотворчими частинами літери називають елементи (штрихи), які утворюють її графеми. Графема є графічним зображенням фонем (звукової характеристики літери), завдяки якому можна візуально відрізнити літери [2]. В українському скорописі майже кожна літера має кілька типовим графем в багатьох формах. Типові графеми визначають графічний склад письма, а їх форми – зовнішній вигляд, стиль, почерк, тощо. З усього розмаїття прийомів, що використовувалися в скорописі виділяються три: поєднання літер у слові – горизонтальні лігатури, вертикальні лігатури – винесення літер над рядок і написання окремих слів з їхньою допомогою (рис.1).

Також існує шість основних формотворчих елементів скоропису: вертикаль, горизонталь, петля, гачок, шаблеподібний і хвилеподібний елементи (рис.2).

Застосовуючи методикау графічної формалізації, визначимо загальні характеристики і геометричну морфологію визначених формотворчих елементів. Залишимо поза увагою перший і другий елементи – найпростіші лінійні модулі – горизонталь, вертикаль. Почнемо з петлі – одного із найвживаних формотворчих елементів в українському скорописі 17-18 ст. Третій формотворчий елемент петля – це плавний криволінійний рух пера з наступним перетинанням первинної лінії. Розрізняються два види петлі – вертикальна та горизонтальна. Обидві застосовуються як при формуванні «тіла» літери, так і при написанні її виносних елементів. В

окремих випадках петля утворюється під час з'єднання вертикальних штрихів літери з горизонтальними або похилими елементами, оскільки увесь неперервний процес руху руки при написанні літер фіксується на папері. Іноді петля служить просто декоративним доповненням «тіла» літери або її виносного елемента. Групування нагадує цілісне сплетіння. Продовження кінцівок знаків "підхоплюється" простором аркуша і передається сусіднім знакам. Жодної прямої чи циркульної лінії; гармонія зображення побудована на максимальному наближенні до образу природних форм.

Рис.2. Формотворчі елементи скоропису.

Четвертий формотворчий елемент букви має шаблеподібний вигляд. Пишеться він з натиском і закінчується легким рухом пера догори. Цікава особливість шаблеподібних знаків проявляється саме у композиційному поєднанні. Простір, що ніби затиснутий між активними, майже паралельними рухами, забезпечує міцний зв'язок сусідніх графем. Як правило, шаблеподібні літери в письмі виставлялися на заголовки, кінцівки, розділові акценти. Наступним, п'ятим формотворчим елементом є гачок – енергійний рух пера зліва направо, згори вниз, з натиском, що закінчується зворотним рухом, своєрідна незакінчена петля. Хвилеподібний елемент виконується плавним "синусоїдальним" рухом пера по горизонталі з натиском на середині руху. Найчастіше такий штрих замінює горизонтальну верхню або нижню лінію літери. Іноді він виступає як декоративний елемент, продовжуючи або випереджаючи вертикальний штрих.

Тож, можна констатувати, що художньо-пластичні властивості українського скоропису визначаються саме використанням вищезгаданих формотворчих елементів, виконували одночасно функцію конструктивних знакових графем і декоративно-оздоблювальних аксесуарів; геометрична морфологія шрифтових знаків і формотворчих орієнтирів не використовує елементарні форми, а виключно складні, які тяжіють до природніх біонічних структуроутворень. На укладання просторової пластики українського скоропису впливали такі додаткові компоненти, як віньєтки, сплетені з вигадливих петель і спіралей, ритмічні складні розчерки. Ці декоративні елементи на початку і в кінці тексту органічно поєднувалися з розчерковою формою окремих літер, вносили динаміку до прямокутника напису, оскільки акцентували верхній лівий і нижній правий кути аркуша паперу.

Українське Бароко 17 ст. нерідко називають козацьким, бо саме воно, було носієм нового художнього смаку. Будучи насамперед величезною військовою і значною політичною силою, воно виявилось також здатним утворити власне творче середовище і виступити на кону духовного життя народу ще й як творець самобутніх художніх цінностей. Козацькі думи, козацькі пісні, козацькі танці, козацькі літописи, ікони, козацькі собори – все це не порожні слова. За ними – величезний духовний досвід 17-18 століть, значну частину якого пощастило втілити у своїй художній діяльності саме козацтву. Все це залишило в культурній свідомості народу найглибший слід [5]. Декоративність становить одну з найприкметніших ознак українського художнього мислення. І якби бароко не мало б жодних інших заслуг перед українським мистецтвом, воно все одно посіло б почесне місце в його історії лише тому, що саме йому судилося найповніше передати притаманний українському національному характерові потяг до святковості, поетичності, смак до яскравих барв, рясного рослинного орнаменту і легке філософське забарвлення, що виявляється в розчуленості і сентиментальності.

Слово "орнамент" походить від латинського *ornamentum*, що означає прикрасу. В орнаменті як певного різновиду

образотворчого мистецтва відображаються характер і художні особливості культури народу, який створив цей орнамент, а також у якійсь мірі й епоху, в яку орнамент був створений [7]. Кожен орнамент складається з окремих, звичайно повторюваних мотивів. Мотив (рослина, фігура, визначена комбінація ліній) – першооснова, художній елемент, без якого немає орнаменту. При поєднанні мотивів, в композиції створюється художній образ орнаменту. У шрифті та орнаменті багато спільного, і навіть одне коріння. Для скорописного письма особливо характерний рослинний мотив. Для скорописного письма особливо характерний рослинний мотив. Пластика скорописних літер, надзвичайно вільне використання розчерків та виносних елементів літер – все це разом нагадує живу в'юнку хвилясту лінію, яка сплітається у рослинне мереживо. Естетичне значення шрифту дуже споріднене з графікою і живописом, тому що його не тільки читають, але й сприймають як зоровий образ. Для досягнення цієї мети і використовуються засоби, якими «працює» орнамент. Закони декоративної побудови зображення діють подібно до законів орнаментального мистецтва у шрифті.

Бароковий орнамент постійно прагне порушити ці кордони. Це ж стосується і шрифтового мистецтва цього часу. Розглядаючи універсал чи зразок скорописного письма, особливо останнього періоду розвитку скоропису, зоровий акцент зупиняється на багатому декорі, який прикрашає документ. Розбурханість розчеркових завитків та пластична жива лінія активно освоюють аркушевий простір і помалу його розчиняють, затьмарюючи собою зміст. В'юнка гілочка, яка виростає із виносних елементів буквиці тягнеться до чогось недосяжного, як і по своїй суті концепція думки барокового мистецтва.

Якщо аркуш паперу чи пергаменту увяйти простором тонкі штрихи – «тонучими» в ньому, а насичені лінії рельєфними [8]; якщо спіралі й розчерки в універсалах розглядати, долучаючи й третій вимір – глибину аркуша, то ми відчуємо спільне з усією культурою українського бароко естетичне осмислення простору як стихії, котру треба долати,

підкоряти, організувати (і знов пам'ять нагадує про мандри Сковороди, чумацькі шляхи, козацькі походи...) (рис. 3).

Візьмімо будь-який універсал котроїсь із українських канцелярій та погляньмо, як писар розпоряджається «просторовим шаром» аркуша (рис. 4). Композиційно й просторово цей аркуш можна порівняти з фасадом барокової кам'яниці, коли «читати» його згори вниз. Спочатку йдуть темпераментні закрути й розчерки, що дають зоровий акцент початку напису й вертикальну в'язь першим рядкам. Вони утворюють подобизну барокового картуша з характерною для української архітектури цього періоду динамікою та асиметрією в деталях. Далі починається рівна, вишукано-віртуозна, вивірена робота: написання слів і складання горизонталей рядків у вертикальний масив напису, де функцію в'язучої речовини виконують вертикальні зв'язки лігатур. І наприкінці напису – розчерк, який є засобом психологічної розрядки після напруженої праці. Така складна просторово-лінійна ритміка притаманна саме українському скоропису.

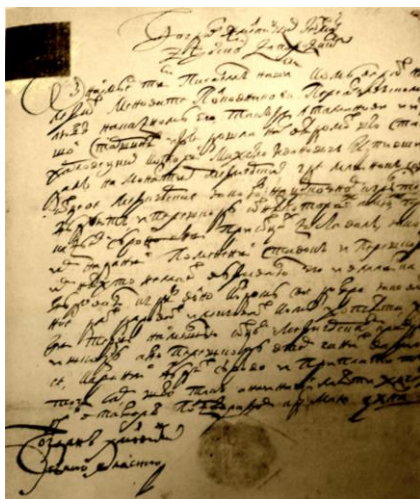

Рис.3. Універсал гетьмана
Богдана Хмельницького

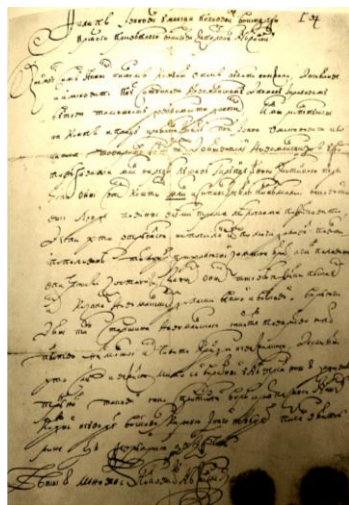

Рис.4. Універсал гетьмана
Івана Самойловича

Висновки. На основі проведеного дослідження виділяється пластика скорописних літер: надзвичайно вільне використання розчерків та виносних елементів літер – все це разом нагадує живу в'юнку хвилясту лінію, яка сплітається у рослинне мереживо, відбувається активне освоєння аркушевого простору, а рясна декоративність письма затьмарює сам зміст. І це є однією з найважливіших ознак барокового орнаменту. Орнаментальні властивості шрифту не просто служать для констатування факту але й знаходять своє застосування або призначення. Виразна пластична форма скорописного шрифту, його ритмічне багатство можуть використовуватись і в цілях чисто декоративних. Побудова художньо-цілісної орнаментально-шрифтової композиції, полегшується тим, що шрифт і орнамент несуть двовимірний площинний характер і пропонують зрозумілу ритмічну організацію. Знайшовши для букв і узорів спільний ритм, подібну пластику, близьку насиченість кольору, художник може домогтись злиття шрифту з орнаментом в єдиний художній образ, де часто шрифт стає зображенням.

Дослідження цієї роботи відкриває певні особливості, які можуть виявитися дуже корисними для сучасних митців-шрифтовиків, що працюють у галузі оформлення книги, дизайну, створення фірмових знаків та логотипів.

Перспективи подальшого дослідження. У подальшому планується дослідити шрифти створені на основі скорописних форм та їх використання у дизайні.

Література

1. Віталій Мітченко. Естетика українського скоропису. // Український світ. — 1992. — №2. — С. 34-35.
2. Віталій Мітченко. Мистецтво скоропису в просторі українського бароко. // Український світ. — 1992. — №1. — С. 24-25.
3. Таранов Н. Н. Рукописний шрифт. – Л.: Издательство при Львовском государственном университете издательского объединения «Вища школа», 1986.
4. Панашенко В. В. Палеографія українського скоропису другої пол. XVII ст: На матеріалах Лівобережної України. – К., 1974.

5. Макаров А. А. Світло українського бароко. – К.: Мистецтво, 1994. – 228 с. іл..

6. Каманін І. М. Палерграфический избороик. Материали по истории южно-русского письма в 15-18 вв. – К., 1899.

7. Орнамент всех времен и стилей./ За гол ред.. Хлебнековой Т.Н., – 2 том., - М.: Арт-Родник, 2004., –222 ст. 96 с.

8. Фаворский В. А. О графике, как об основе книжного искусства. – М., 1961.

References

1. Vitalij Mitchenko. Estety`ka ukrayins`kogo skoropy`s'u. // Ukrayins`ky`j svit. — 1992. — #2. — S. 34-35.

2. Vitalij Mitchenko. My`stecztvo skoropy`s'u v prostori ukrayins`kogo baroko. // Ukrayins`ky`j svit. — 1992. — #1. — S. 24-25.

3. Taranov N. N. Rukopy`sny`j shry`ft. – L.: Y`zdatel`stvo pry` L`vovskom gosudarstvenom uny`versy`tete y`zdatel`skogo ob`ed`nennya «Vy`shha shkola», 1986.

4. Panashenko V. V. Paleografiya ukrayins`kogo skoropy`s'u drugoyi pol. XVII st: Na materialax Livoberezhnoyi Ukrayiny`. – К., 1974.

5. Makarov A. A. Svitlo ukrayins`kogo baroko. – К.: My`stecztvo, 1994. – 228 s. il..

6. Kamanin I. M. Palyergrafy`chesky`j y`zborny`k. Matery`aly` po y`story`y` yuzhno-russkogo py`s`ma v 15-18 vv. – К., 1899.

7. Ornament vsekh vremen y` sty`lej./ Za gol red.. Xlebnekovoj T.N., – 2 том., - М.: Art-Rodny`k, 2004., –222 st. 96 s.

8. Favorsky`j V. A. O grafy`ke, kak ob osnove kny`zhnogo y`skusstva. – М., 1961.

Аннотация:

Павельчак Г.И. Орнаментальность, как художественный образ скорописи в национальной культуре барокко. В статье рассматриваются пластические стороны скорописного письма, которое относится к расцвету украинского барокко, а именно выдающийся и стилевой срез времени, где украинская культура поднимается на один из самых высоких ступеней развития.

Украинская скоропись исследуется на исторической палеографической основе известными украинскими деятелями,

искусствоведами и шрифтовиками, но о ее художественные особенности и пластические возможности почти не упоминается.

Рассматривается развитие и формирование графем в течение определенного периода и их отличительные признаки. Выделяются основные формообразующие элементы, которые определяют художественно-пластические свойства украинской скорописи, выполняют одновременно функции конструктивных знаковых графем и декоративно-отделочных аксессуаров. Шрифт не только читают – шрифт воспринимают как зрительный образ и в этом эстетическое значение шрифта, родственное с графикой и живописью: формальные законы декоративного построения изображения действуют подобно законам орнаментального искусства в шрифте. Геометрическая морфология шрифтовых знаков и формообразующих ориентиров не использует элементарные формы, а исключительно сложные, которые тяготеют к естественным бионическим структурным творений, происходит активное освоение листового пространства, а обильная декоративность письма затмевает само содержание. И это является одной из важнейших признаков барочного орнамента. Построение художественно-целостной орнаментально-шрифтовой композиции, облегчается тем, что шрифт и орнамент несут двумерный плоскостной характер и предлагают понятную ритмическую организацию.

Описаны пластические стороны скорописного письма на основе исторических образцов. Орнаментальность прослеживается в изысканности стиля, декоративности обработки листа, оптимистической ритмике и свободе владения инструментом и подлещит самом активному воздействию индивидуальной «руки писаря».

Ключевые слова: скоропись, украинское барокко, формообразующие элементы, орнамент, пластические свойства, графема, украинская культура, композиция, почерк, буквы, лист, письмо.

Abstract:

Pavelchak H.I. Ornamentality as an artistic image of cursive writing in national baroque culture. The article deals with the plastic sides of a cursive letter that relates to the heyday of Ukrainian baroque, namely a

distinctive and stylistic slice of time where Ukrainian culture rises to one of the highest stages of development.

The Ukrainian cursive is studied on a historical paleographic basis by well-known Ukrainian figures, art critics and font-makers, but its artistic features and plastic features are hardly mentioned.

The development and formation of graphs over a certain period and their distinguishing features are considered. The basic shaping elements that determine the artistic and plastic properties of Ukrainian cursive are distinguished, they also serve as constructive sign graphemes and decorative and decorative accessories. The font is not only readable – the font is perceived as a visual image, and in this the aesthetic meaning of the font, related to the graphics and painting: the formal laws of decorative image construction act like the laws of ornamental art in the font. Geometric morphology of fonts and landmarks does not use elementary forms, but extremely complex, which tend to natural bionic structures, there is an active development of sheet space, and the abundant decorative of the letter obscures the content itself. And this is one of the most important features of baroque ornamentation. The construction of an art-integral ornamental-font composition is facilitated by the fact that the font and the ornament are two-dimensional planar in nature and offer a clear rhythmic organization.

The plastic sides of a cursive letter based on historical specimens are described. The ornamentation can be traced in the sophistication of style, the decorative processing of the sheet, the optimistic rhythm and the freedom to own the instrument and is subject to the most active influence of the individual "hand of the scribe".

Keywords: cursive, Ukrainian baroque, shaping elements, ornament, plastic properties, grapheme, Ukrainian culture, composition, handwriting, letters, worksheet, writing.

Стаття надійшла в редакцію 21.10.2019 р.

Стаття прийнята до друку 10.10.2019 р.